

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

DIJALOG 1-2, 2018. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju

Kukić, Slavo; Mujkić, Asim

2018

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/cd8fbc97-c754-4ac9-89d2-3a15d9c756f9>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Porodica i rat Sociološko-demografski diskurs

SAŽETAK

Porodica, kao osnovni oblik organiziranja i grupiranja ljudi, bez obzira na njeno pojmovno određenje, osnovna je reproduktivna ćelija društva, nacije, države. Svaka porodica u odnosu na uvjete rata transformira svoje funkcije i adaptira svoje funkcioniranje u odnosu na ratne teškoće. Porodica je osnovna društvena jedinica koja najdirektnije podnosi ratne gubitke, pogibiju, ranjavanja i invaliditet svojih članova, materijalne i druge gubitke, što podrazumijeva i promjenu mjesta boravka (izbjeglice i raseljena lica).

Bosanskohercegovačke porodice su svaka na svoj način podnijele gubitke i tegobe rata. Rat je ostavio dugotrajne posljedice na bosanskohercegovačko društvo i gotovo sve njegove porodice sve do sadašnjeg vremena (preko 20 godina poslije rata).

Demografski gubici porodica, samim time i sva tri bosanskohercegovačka naroda, u ratu, ali i poslije rata, poslijeratne migracije, prema statističkim podacima, ostavili su duboki trag na bosanskohercegovačku porodicu i demografsko stanje porodice i društva, o čemu svjedoče različiti statistički pokazatelji.

Ključne riječi: porodica, rat, žrtve rata, izbjeglice, raseljena lica, prisilno nestale osobe, migracije, demografski gubici

UVID U TEORIJSKA STAJALIŠTA¹

Stvaranje prvih državnih zajednica u ljudskoj historiji proizvelo je i ustanovljavanje normi ponašanja (pravnih i običajnih) primjerenih svakoj od njih. Jedna od prvih država o kojoj ima pisanih tragova jest Babilon, naročito iz vremena Hamurabija (Hammurabi). S aspekta njegovog zakonodavstva, zapažene su odredbe o nasljeđivanju vojnih dobara. Njihovo prenošenje s oca na sina imalo je za cilj očuvanje kontinuiteta obaveza (vojnih) u porodici. Zemljišni fond po toj osnovi nije mogao biti oduzet niti ga se moglo prodati. Ovakav odnos države prema porodici doprinio je razvoju izrazito snažne vojne organizacije i dugovječnosti carstva i njegovih zakona.

* Redovni profesor, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, izet.beridan@fpn.unsa.ba.

¹ Ovaj rad predstavlja ulomak iz obimnog višegodišnjeg autorovog teorijskog i empirijskog istraživanja o temi Porodica i rat.

Učenje Zaratustre, zasnovano na idealizmu i apstraktnom filozofskom propovijedanju, predstavlja približavanje evropsko-grčkom načinu života u odnosu na azijsko. Stavljajući zakone istine ispred svega, on daje “prednost porodici u odnosu na rađanje”, odnosno rađanje djece smatra “pohvalnom činjenicom” (Petrić, 1979: 62).

U drevnoj Kini mnogi pisci su se bavili porodicom i populacionim pitanjima. Najznačajniji među njima je Konfučije, koji se, i pored poteškoća u neskladu između dobara i porasta stanovništva, kroz svoju populacionu doktrinu, zalagao za populacioni porast.

U osnovi svakog religijskog učenja u pogledu nataliteta stoji teza “rađajte se i množite se, i napunite zemlju” te stoga učenja Zaratustre i Konfučija, bez obzira na različita vremena nastanka, zastupaju slična stanovišta.

Dok s područja mimo Evrope sve do početka nove ere nema ozbiljnijih pisanih tragova i djela, osim pravno-normativnih, u kojima se izlažu opširni stavovi o porodici i društvu, dotle je razvoj filozofije i nauke u antičkoj Grčkoj podario značajne radove, na osnovu kojih je moguće izvršiti cjelovitiju analizu u domenu odnosa države i porodice, unutarnjih porodičnih odnosa itd. Prevažodno se misli na radove Platona i Aristotela, autora koji su ostavili dubokog traga na nauku i filozofiju u kasnijim vremenima. Najznačajnija njihova djela koja svjedoče o nekim pogledima na porodicu jesu Platonova “Država” i “Zakoni” te Aristotelova “Politika”. I jedan i drugi autor pokušali su sa stajališta politike i države uređivati bračne odnose, odnose društva i porodice te unutarnje porodične odnose. Prije svega je neophodno naglasiti klasni karakter odnosa u ondašnjim Grčkim polisima-državama. Zapravo, većina prijedloga i sugestija odnose se na porodicu “slobodnih građana” ili “savršenih” ljudi, dok je mnogo manje riječi o “nesavršenima”, odnosno robovima.

Stvarajući predstavu o državi, Platon s utopističkog stanovišta promatra i porodicu, ali uz ograničenja, koja slijede odmah nakon što porodica “prekrši” neke norme, naročito u pogledu rađanja. Slične stavove Platonovim, naravno, daleko realnije, zastupa Aristotel; u pogledu vremena stupanja u brak, rađanja (kako za muškarca, tako i za ženu), odgoja, odnosa u porodici itd. Kako suvišan broj rođenih ne bi bio na teretu državi, Platon je pisao: “Hraniće se (građani – IB) spremajući sebi kašu od ječma i brašna od pšenice (...), pa će polijegati po slaku i mirtama i gostiće se sa svojom djecom (...), a djece neće imati više nego što to dopušta njihov imetak...” (Platon, 1976: 51). Dakle, materijalni status porodice je također bitan pri njenom planiranju.

U “Politici” Aristotel određuje čovjeka “političkim bićem” te da se on takvim i rađa, a da se “najraniji čovjekov politički smisao ogleda u stvaranju porodice u kojoj je isprva sve bilo zajedničko, i koja prethodi stvaranju države” (Aristotel, 1975: VIII-IX). Time Aristotel određuje državu kao cilj zajednice, a

“Ljudska zajednica stvara porodicu i državu. Država je po svojoj prirodi iznad porodice i svakoga od nas pojedinačno, jer se cjelina nužno razvija od dijelova...” (Aristotel, 1975: 54).

Prema tome, osnove učenja o porodici najznačajnija dva mislioca antičke Grčke svode se na to da je u odnosima između države i porodice neophodna zakonska regulativa, koja će intervenisati u svim slučajevima koji su izvan odredaba, stavljajući time državu iznad porodice, njoj potčinjene “zajednice”.

Kratak ulomak filozofskih ili pak socioloških teorija o porodici, prije i nakon starogrčke civilizacije, jeste s ciljem naznake značaja porodice u svim epohama razvoja ljudskih društava kroz historiju.

Srednjovjekovno i novo doba obilježeni su različitim teorijama iz pera mnogih autora, od Tomasa Mora, Makijavelija, Bekona... Tomas Hobs u “Levijatanu” o porodici raspravlja indirektno (i ne samo on), preko “očinske i despotske vlasti”, smatrajući “prirodnom naklonošću polova jednoga prema drugom, prirodnim stanjem” (Hobs, 1961: 176).

Neke od značajnih dilema u ekonomici i političkoj ekonomiji otvorio je Maltus, pod sam kraj XVIII i na početku XIX vijeka. U “Eseju o načelima stanovništva”, ovaj autor je razvio populaciono-ekonomsku teoriju i direktno vezao reprodukciju ljudi s ekonomskim uslovima u Engleskoj i drugim krajevima Evrope i svijeta, poznatu kao maltuzijanstvo, ili kao “načelo stanovništva”. Suština ovoga učenja je u numeričkom naglašavanju nesklada između količine hrane koja se proizvodi u odnosu na rast broja stanovnika. Praveći tu usporedbu, Maltus je svojevremeno pisao: “Uzrok na koji ja aludiram je stalna tendencija među svim živim bićima da se množe brže nego količina hrane koju je moguće pripremiti za njih, odnosno koja postoji u prirodi”, odobravajući time ratove s ciljem stvaranja sklada između ljudske populacije i sredstava za život. (Petrić, 1979: 102).

Comteovo (Auguste Comte) razumijevanje porodice Fiamengo je pokušao obrazložiti razlikom između biologije i sociologije, i to tako što je, po njemu, Comte čovjekov individuum i njegovo proučavanje ostavio upravo biologiji koja “operira jedinkama”, a za “čovječanstvo kao cjelinu” zadužio sociologiju. Fiamengo citira Comtea i njegovu odrednicu da je porodica “osnovna ćelija društva”, u kojoj preovlađuje osjećaj socijabiliteta te altruizma nasuprot egoizmu: “Jedna takva koncepcija konstituirala, dakle, svojom prirodom, neophodnog posrednika između ideje individuumu i ideje vrste ili društva”. (Fiamengo, 1966: 115-116).

Praveći usporedbu između porodice i korporacije, Emil Dirkem je za porodicu kazao da njeni članovi “donose u zajednicu sveukupnost svoje egzistencije, porodica je jedna vrsta kompletnog društva čije se djeinstvo prostire kako

na našu ekonomsku aktivnost, tako i na religioznu, političku, naučnu itd.”. (Dirkem, 1969: 346).

Pod osnovnim grupama Čarls H. Kuli podrazumijeva grupe “koje se odlikuju velikom ličnom prisnošću i saradnjom, u koje ubraja prvenstveno porodicu i susjedstvo”. (Dirkem, 1969: 306).

Analizu sistema rodbinskih veza nalazimo kod Redklif-Brauna kod kojeg se “elementarnom porodicom” naziva “strukturalna jedinica iz koje se izgrađuje sistem rodbinskih veza, ... a sastoji se od muža, žene i njihove djece...” (Dirkem, 1969: 271).

Ferdinand Tenies je pisao da odredbe teorija zajednice polaze od potpunog jedinstva ljudskih volja. Opštim korijenom odnosa (“između različito uslovljenih individua”) označio je “povezanost vegetativnog života rođenjem”, “zajednicom po krvi...” (Dirkem, 1969: 186-187).

Druga polovina XIX stoljeća naročito je obilježena marksističkim poimanjem društvenih protivrječnosti koje nije mimoišlo ni odnose porodice i društva te unutarnje porodične odnose. Pečat stavovima o porodici utisnuli su Marks (segmentarno) i Engels (produbljenije), naročito u svom djelu “Poriijeklo porodice, privatne svojine i države” (prvi put objavljeno 1884. godine). Stupanj proizvodnje i proizvodnih odnosa, po Engelsu, osnovni je katalizator promjena u evoluciji porodice. Pišući u prvoj glavi o prahistorijskim stupnjevima kulture, autor je razmatrao društvene odnose u doba divljaštva i barbarstva, a potom porodicu, nastanak i razvoj nekih od gensova, i naposljetku proces nastanka država na prostorima Evrope.

Slijedeći Morganove zaključke, Engels je ustvrdio da su u ljudskom “praštanju” vladali neograničeni spolni odnosi u okviru jednoga plemena “tako da je svaka žena podjednako pripadala svakom muškarcu a isto tako svaki muškarac svakoj ženi”, ali i to da se iz “tog praštanja neregularnih polnih odnosa, razvila porodica krvnog srodstva” (Eugen, 1950: 39).

U djelu “Magija, nauka i religija” Bronislav Malinovski, jedan od sljedbenika antropološkog funkcionalizma, na bazi detaljnih istraživanja opisao je porodicu malinezijskih ljudskih zajednica s početka XX vijeka. Značajni su i njegovi pokušaji usporedbi između porodice toga podneblja i porodice “civilizovanih društava” evropskog i američkog tipa, odnosno između malinežanskog matrijarhata i evropskog patrijarhata u sferi odnosa: žena – muž, muž (otac) – dijete, majka – dijete itd.

U svom pokušaju da se generalno odredi prema porodici, u poglavlju “Porodica kao kolijevka kulture u nastajanju” Malinovski je proglašava “najznačajnijom grupom u primitivnim društvima..., porodica mora da se smatra ćelijom društva, početnom tačkom cjelokupne ljudske organizacije” (Malinovski, 1971: 223).

Ispitujući prirodne veze koje čovjeka ujedinjuju u društvene grupe (pa i u porodicu), Malinovski tvrdi da su: "Sve ove veze – političke, pravne, jezičke, običajne-stečene." Ovaj autor ističe i sljedeće značajne razlike koje čovjeka i oblike njegova organizovanja distanciraju od životinjskih, određujući porodično grupisanje "biološkim na koje se celokupni sistem srodstva uvek poziva i koje određuje društveni položaj potomstva pomoću pravila porekla i nasledstva" (Malinovski, 1971: 223-226). Pišući o "zadruzi", Maks Veber je naznačio dualizam koji se javlja u proučavanju odnosa u porodici (između oca, majke i djece), kazavši da su ti odnosi "ustanovljeni trajnim seksualnim udruživanjem (*sexuell Dauergemeinschaft*) i da nam danas izgledaju kao osobito fundamentalni odnosi" (Veber, 1969: 287).

Jednu od udžbeničkih analiza nekih teorija o porodici dao je Michael Haralambos u svom "Uvodu u sociologiju". U samom uvodu autor naglašava kako "mnogi sociolozi smatraju obitelj kamenom temeljcem društva ... koji tvori osnovnu jedinicu društvene organizacije" (te kako bi bilo teško zamisliti funkcionisanje ljudskog društva bez nje) (Haralambos, 1982: 312).

Navodimo Murdockovu definiciju porodice: "Obitelj je društvena skupina koju karakterizira zajedničko prebivanje, zajednička proizvodnja i razmnožavanje. Ona uključuje odrasle oba spola, da njih obadvoje održavaju društveno odobrenu spolnu vezu, i jedno ili više djece, vlastite ili usvojene, od tih odraslih koji spolno kohabitiraju" (Haralambos, 1982: 312). Sažimajući ovu definiciju, Haralambos konstatuje da obitelj živi zajedno, udružuje sredstva i radi zajedno te proizvodi potomstvo. Najmanju porodičnu jedinicu, koja se sastoji od muža i žene te njihovog potomstva, autor naziva "inokosnom obitelji (*nuclear family*)", a jedinice veće od inokosne "proširenom obitelji" (Haralambos, 1982: 315).

Talcott Parsons, istraživač modernoga američkog društva, sveo je svoje dokaze na zaključak o američkoj porodici koja zadržava dvije, temeljne i nesvedive funkcije, "primarnu socijalizaciju djece" i "stabilizaciju odraslih ličnosti pripadnika društva" (Haralambos, 1982: 321).

Kontroverze oko teze da je industrijalizacija u mnogim zapadnim zemljama dovela do preobrazbe proširenih porodica i stvaranja inokosnih (supružničkih) Haralambos dopunjuje i nekim tvrdnjama Petera Lasleta, istraživača porodice u predindustrijskoj Engleskoj. Riječ je o pretpostavkama da industrijalizacija "nije proizvela inokosnu obitelj, već upravo obratno".

Naročito oskudan i fragmentaran prikaz teorija pojedinih autora koje podrazumijevaju stajališta o porodici uvrstili smo u istraživanja i teorijske stavove o porodici na slavenskom Jugu i Bosni i Hercegovini, opredijelivši se za glasovitu studiju "Porodica u transformaciji" Vere S. Erlich, "Sociologiju porodice" i "Uvod u sociologiju porodice" Marka Mladenovića, te još nekoliko

radova, prvenstveno s ciljem definiranja porodice i djelomične analize njenih funkcija. Vera Erlich je provela značajno istraživanje o promjenama unutar porodice na "slovenskom jugu", pored ostaloga i pod uticajem događanja iz Drugog svjetskog rata i netom poslije njega.

U skladu s predmetom opšte sociologije "koja teži da uobliči opštu teoriju društva", Mladenović nalazi da "sociologija porodice teži da konstituiše opštu teoriju o porodici, o njenim pojavama i procesima, kretanjima i zakonitostima", proglašavajući Frederika Le Pleja (Frederic Le Play) osnivačem ove nauke. Autor citira V. Bakića i piše da je: "Porodica osnovna društvena grupa koju sačinjavaju lica međusobno vezana biološkim činjenicama (seksualna zajednica lica raznih polova, stvaranje i podizanje potomstva), a potom i srodstvom kao društvenom kategorijom".

Mladenović (prema "američkim antropolozima i sociolozima") navodi dva osnovna (ali ne i jedina) tipa: malu (nuklearnu) porodicu, koja se sastoji od oba bračna druga i njihove djece, i veliku porodicu, odnosno srodničku grupu koja obuhvata srodnike tolikog broja stepenica srodstva koliko ih jedna kultura smatra da pripadaju srodničkoj grupi.

Najvažnije funkcije porodice po Mladenoviću su:

- a) Reproductivna,
- b) Privredna (ekonomska),
- c) Funkcija pružanja zaštite,
- d) Funkcija zadovoljenja spolnog nagona i emotivna,
- e) Odgojna i obrazovna,
- f) Socijalizatorska.

Analizirajući elemente porodične strukture, Mladenović pravi distinkciju između braka i porodice i definiše brak "kao društveno sankcionisanu (ili nepriznatu) biosocijalnu (polnu i društvenu) vezu po pravilu trajne prirode između lica suprotnih polova koja zavisno od istorijskih i socijalnih uslova može imati različite oblike i sadržaje (duhovne, moralne, psihičke, estetske i dr." (Mladenović, 1977: 62). Iz ovoga autor nalazi da je razlika između braka i porodice u tome što je brak "dvovalentna društvena grupa" (muž i žena), a porodica najmanje "trovalentna složena tvorevina" (oba roditelja i djeca). Ograda je u tome što autor napominje da i porodica može biti s dva člana kao nepotpuna – jedan roditelj i dijete, a da je "srodstvo istorijski varijabilna bio-socijalna veza između određenih lica koja je ustanovljena sa dvostrukim ciljem:

- a) da na bazi podele uloga u okviru porodice (uloge oca, majke, sina, kćerke, brata, sestre i dr.) onemoguću vršenje polnih odnosa unutar određenih porodičnih modela, i
- b) da stvori sistem prava i dužnosti socijalne i ekonomske prirode između ovih lica" (Mladenović, 1977: 67).

Od suvremenih izdanja, posebnu pažnju, prikaz i analizu zaslužuje knjiga Adile Pašalić-Kreso "Koordinate obiteljskog odgoja" iz 2012. godine. Zbog ograničenoga prostora, za ovu priliku obrat ćemo pažnju prvenstveno na definiciju obitelji / porodice. Zapravo, autorica nakon etimološke analize zaključuje da se "generiranjem pojma obitelj nudi nešto veći stepen pojmovne sveobuhvatnosti (u odnosu na porodicu – IB) za ono što se hoće definirati kao obitelj, a time i veći stepen strukovne pa i naučne korektnosti...". U odnosu na citirano stajalište, Pašalić-Kreso (2012: 54-55) je ponudila definiciju "koja se čini najprihvatljivijom", da "Obitelj čine roditelji, ili najmanje jedna odrasla osoba, i djeca, ili najmanje jedno dijete, koji žive u zajedničkom domaćinstvu, uspješno funkcioniraju kao zajednica zadovoljavanja potreba njenih članova, a njihov odnos se temelji na krvnom srodstvu, zakonskoj (brak, adoptacija) ili na običajnoj regulativi". S prethodnom definicijom se velikim dijelom možemo složiti, naročito nakon rata u Bosni i Hercegovini, u kojoj se povećao broj djece bez oba roditelja, broj usvojene djece, broj razdvojenih porodica i srodstava. U tom slučaju, pojam porodice valjalo bi razumijevati nešto užim pojmom od pojma obitelj.

PORODIČNI SISTEMI

U svakoj društvenoj zajednici postoji globalni porodični sistem sa svojim podsistemima koji mogu biti: lokalni, regionalni, nacionalni, s vjerskim i svim drugim obilježjima. Osnovne odlike porodičnog sistema kao oblika socijalnog grupisanja su:

- da se sastoji od porodica, kao njegovih osnovnih komponenata;
- da porodice komuniciraju u sistemu međusobno, s drugim društvenim grupama; ta komunikacija prvenstveno podrazumijeva ostvarivanje određenih interesa pojedinca iz porodice i porodice same, zatim sklapanje brakova između članova pojedinih porodica, kao jezgara novih porodica itd.;
- sve porodice u jednom porodičnom sistemu počivaju u određenim okvirima kulture, što podrazumijeva nacionalnu, vjersku i drugu pripadnost porodice, ponašanje u okvirima običajnoga prava u pogledu sklapanja braka, rađanja, odnosa mlađih spram starijih i obratno itd., dakle u pogledu kulture općenito.

U Bosni i Hercegovini su četiri globalna porodična sistema, i to: porodični sistem koji čine sve porodice na državnoj teritoriji, porodični sistemi Bošnjaka, Hrvata i Srba te ostalih nacionalnih, ali i regionalnih i lokalnih porodičnih (pod)sistema.

Rat u Bosni i Hercegovini je proizveo ozbiljne poremećaje u okvirima globalnih, nacionalnih, a osobito regionalnih i lokalnih porodičnih sistema. Poje-

dini (i mnogi) lokalni i regionalni sistemi, kao stabilni oblici socijalnoga grupisanja, potpuno su pokidani. Drastični primjer su bošnjački porodični sistemi Srebrenice i Žepe, sistemi koji su najbrutalnijim načinom pomjereni sa svoga teritorija, rasuti po slobodnim teritorijama države i inozemstvu, ubijen im je veliki broj pojedinaca, mnogi su zarobljeni, osakaćeni, uništena su im materijalna i kulturna dobra.

Pored toga što u ratu trpi porodica, nije nevažno šta se zbiva s njenim užim i širim okruženjima, u ovom slučaju s porodičnim sistemima te je, pored potrebe za istraživanjem uticaja rata na porodicu i njene funkcije, neizostavno potrebno istraživati i promjene u porodičnim sistemima koje proizvode određene ratne situacije i poratna događanja na polju politike, ekonomije...

DEMOGRAFSKI UKLON

Popis stanovništva – komparacija

Analizirati i komparirati današnju demografsku sliku Bosne i Hercegovine u odnosu na popis stanovništva iz 1991. godine predstavlja značajan rizik koji proizilazi iz nekoliko razloga. Prvi se odnosi na činjenice iz rata, koji je u ovoj državi trajao tri i po godine, i njegove refleksije na ljudske gubitke i migraciona kretanja izazvana ratom. Drugi podrazumijeva političku prijeratnu, ali i kontinuiranu poslijeratnu krizu, političku, ekonomsku, socijalnu..., treći se očituje kroz značajno dug vremenski period za komparaciju (1991–2013, odnosno 2017. godina), a četvrti podrazumijeva značajne poteškoće u prikupljanju preciznih podataka o migracionim kretanjima i posljedicama historijskih događanja u Bosni i Hercegovini i oko nje u vremenu od devedesetih godina dvadesetog stoljeća do danas.

Iz naznačenih razloga biće predočene samo neke statističke činjenice iz kojih se samo djelomično može steći slika o demografskim posljedicama rata, u toku njegova trajanja, ali i njegovim posljedicama u cijelom poraću do kraja 2018. godine.

Tabela 1: Stanovništvo prema etničkom / nacionalnom izjašnjenju i spolu

Teritorija	Spol	Ukupno	Etnička / Nacionalna pripadnost					
			Bošnjaci	Hrvati	Srbi	Ne izjašnjava se	Ostali	Bez odgovora
	Ukupno	3.531.159	1.769.592	544.780	1.086.733	27.055	96.539	6.460
BiH	M	1.732.270	867.492	267.789	534.030	11.503	48.294	3.162
	Ž	1.798.889	902.100	276.991	552.703	15.552	48.245	3.298

(Izvor: BHAS, 2013: 54)

Politički su razlozi prvenstveno pa je popis stanovništva Bosne i Hercegovine u odnosu na posljednji, koji je proveden 1991. godine na prostoru bivše Jugoslavije, izvršen tek 2013. godine, dakle 22 godine nakon prethodnog. Njegove rezultate je Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine objavila tek 2016. godine, ponovno iz političkih razloga i osporavanja popisa u cjelini, naročito od strane oligarhije iz Republike Srpske, još u vrijeme statističke obrade popisa, ali i nakon objave njegovih rezultata. Bez obzira na sva osporavanja valjanosti popisa, ne preostaje ništa drugo negoli komparirati njegove nalaze s prethodnim popisom.

Uporede li se cifre iz tabele 1 i tabele 2, ustanovićemo sljedeće demografske činjenice i gubitke broja stanovnika u Bosni i Hercegovini, ali i po nacionalnoj pripadnosti između dva popisa, u razdoblju od 22 godine: 845.874 stanovnika je manje u cijeloj državi, i to

- 133.364 Bošnjaka (Muslimana),
- 282.371 Srba,
- 216.072 Hrvata,
- 7.700 ostalih.

Tabela 2: Stanovništvo prema etničkom / nacionalnom izjašnjavanju i spolu iz 1991. godine

Teritorija	Spol	Ukupno	Etnička / Nacionalna pripadnost				
			Muslimani	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Ostali
	Ukupno	4.377.033	1.902.956	1.366.104	760.852	242.682	104.439
SR BiH	M	2.183.795					
	Ž	2.193.238					

(Izvor: FBHAS, 1991)

Demografski gubici po spolnoj strukturi su sljedeći:

- 451.525 muškog stanovništva,
- 394.349 ženskog stanovništva.

Šta se još može iščitati iz tabele 1 i 2? Po popisu iz 1991. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 9.443 ženskoga stanovništva više u odnosu na muško, dok je ta razlika u 2013. godini bila 66.619, dakle 57.176 muškaraca je manje u odnosu na žensku populaciju u navedena dva popisa. Bez obzira na sva druga demografska kretanja stanovništva u ratu i poslije njega, u ovoj cifri su prvenstveno sadržani ratni gubici muškoga stanovništva u ratu, poginuli, ubijeni ili pak prisilno nestali.

Tabela 3: Domaćinstva prema broju članova

Prostor	Ukupno	Broj članova								Prosjek
		1	2	3	4	5	6	7	8 i više	
BiH	1.155.736	217.613	277.191	232.169	238.625	107.229	49.859	18.818	14.232	3,04
F BiH	715.739	126.004	167.378	148.905	154.947	67.488	30.206	11.533	9.278	3,09
RS	413.226	86.338	103.473	78.419	78.337	37.084	18.372	6.789	4.414	2,96
Brčko DC	26.771	5.271	6.340	4.845	5.341	2.657	1.281	496	540	3,11

(Izvor: BHAS, 2013: 132)

Popisom iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini je ubilježeno 1.193.683 porodice (porodice, odnosno bračni parovi s djecom ili bez njih, odnosno majki ili očeva s djecom). Postave li se sve prethodne cifre u statistički omjer, vidjet ćemo da je nuklearna porodica prije agresije u prosjeku brojala 3,66 članova (Statistički bilten 234, 1993).

Po popisu iz 2013. godine, evidencija je vođena ne po porodicama, nego po domaćinstvima. Zanimljivo je da li pojmovnu razliku koja opisuje ova dva termina (porodica-domaćinstvo), u Bosni i Hercegovini je za vrijeme od 22 godine broj porodica (porodičnih domaćinstava) opao za 37.947, ali i broj članova s 3,66 na 3,04 po jednom domaćinstvu.

Svi ostali statistički parametri koji prikazuju starosnu strukturu stanovništva neumitno ukazuju na rapidan pad nataliteta i ubrzano starenje bosansko-hercegovačke populacije.

Tabela 4: Stanovništvo staro 15 i više godina prema Zakonskom bračnom stanju i spolu

Teritorija	Spol	Ukupno	ZAKONSKO BRAČNO STANJE			
			Nikad oženjen / udata	Oženjen / udata	Razveden / Razvedena	Udovac / Udovica
Bosna i Hercegovina	Ukupno	2.987.440	810.941	1.759.134	100.880	316.485
	M	1.453.294	471.519	878.604	43.733	59.438
	Ž	1.534.146	339.422	880.530	57.147	257.047

(Izvor: BHAS, 2013: 96)

U tabeli 4 prikazani su statistički podaci o “zakonskom bračnom stanju”, prvenstveno zbog dvije kolone, koje zaslužuju komentar. Razvedenih je po posljednjem popisu u Bosni i Hercegovini 100.880 ili 5,73%. Nije moguće praviti usporedbu ovog statističkog podatka u odnosu na popis iz 1991. godine

zbog neusklađenosti statističke metodologije i zbog ogromnih demografskih promjena između ova dva popisa, ali sva istraživanja u današnje vrijeme ukazuju na dvije pojave. Prva je da se, prvenstveno zbog uslova življenja i loše materijalne situacije, omladina teško odlučuje na brak, ili ga odlaže nalazeći uvjete za život, pa i odlazi na rad u evropske zemlje. Druga je da je evidentan porast razvedenih brakova. Uzroci za tu pojavu su višeznačni, kao što je “oslobađanje od tradicije”, ali je jedan od njih svakako važan, a odnosi se na materijalne uslove življenja.

U posljednjoj koloni tabele 4 frapira podatak o 257.047 udovica u Bosni i Hercegovini, što je 29,19% od broja udatih žena (880.530). Na koji način pojasniti ovu cifru? Poznato je da je i u Bosni i Hercegovini životni vijek žena u prosjeku dulji od života muškaraca. Značajan broj udovica jesu žene čiji su muževi poginuli, ubijeni ili prisilno nestali u ratu. Nisu vršena ozbiljna istraživanja na koja bi se moglo pozvati u objašnjenju tolikog broja udovica, ali se pouzdano može pretpostaviti da je jedan broj muškaraca, muževa-boraca iz svih vojnih struktura, u poratnom periodu prerano skončao život zbog “potrošenosti” u ratu, ali i brige za porodicu u poraću i nemogućnosti da osigura uvjete za život sebi i porodici. Broj samoubojstava, posebno muškaraca, veći je u odnosu na prijeratno vrijeme, iako o toj vrsti smrti također nema pouzdane evidencije.

Tabela 5: Nepismeno stanovništvo staro 10 i više godina prema spolu

Teritorija	Spol	Ukupno	Nepismeni		Bez odgovora
			Broj	Procenat	
Bosna i Hercegovina	Ukupno	3.180.115	89.794	2,82	33.184
	M	1.551.947	12.237	0,79	11.834
	Ž	1.628.168	77.557	4,76	21.350

(Izvor: BHAS, 2013: 138)

Popisom je evidentirano ukupno 89.794 nepismena lica starija od 15 godina (2,82%), ali i 33.184 “bez odgovora”, pa je za pretpostaviti da je oko 100.000 nepismenih lica bosanskohercegovačke populacije. Tu poraznu činjenicu u dvadeset prvom vijeku također valja pripisati dugotrajnom ratu iz devedesetih godina dvadesetog stoljeća, ali i posljedicama rata u poraću.

U tabelama 6 (popis iz 2013. godine) i 7 (popis iz 1991. godine) prikazani su podaci o “završenoj školi”. Uporede li se cifre o broju onih koji su 1991. godine imali završenu visoku školu ili fakultet (122.967) s popisom iz 2013. godine (285.622), ustanovićemo da je 2,32 puta više fakultetski obrazovanih stanovnika Bosne i Hercegovine bilo 2013. negoli 1991. godine.

Tabela 6: Stanovništvo staro 15 i više godina
prema najvišoj završenoj školi i spolu

Prostor	Spol	Ukupno	Bez ikakvog obrazovanja	Nepotpuno osnovno obrazovanje	Osnovna škola	Srednja škola	Specijalizacija poslije srednje škole	Viša škola i prvi stepen fakulteta	Visoka škola / fakultet / akademija / univerzitet
BiH	Ukupno	2.987.440	146.078	274.036	640.726	1.525.161	21.613	94.204	285.622
	M	1.453.294	24.021	83.216	274.258	864.823	17.877	51.556	137.543
	Ž	1.534.146	122.057	190.820	366.468	660.338	3.736	42.648	148.079

(Izvor: BHAS, 2013)

Tabela 7: Stanovništvo staro 15 i više godina
prema najvišoj završenoj školi i spolu iz 1991. godine

Prostor	Spol	Ukupno	Bez školske spreme	Nepotpuno osnovno obrazovanje	Osnovno obrazovanje	Srednja škola	Viša škola i prvi stepen fakulteta	Visoka škola / fakultet / akademija / univerzitet	Nepoznato
SR	Ukupno	3.349.642	471.182	658.356	818.361	1.092.372	92.501	122.967	93.903
BiH	M	1.657.340	98.420	285.421	421.045	671.058	56.759	77.240	47.397
	Ž	1.692.302	372.762	372.935	397.316	421.314	35.742	45.727	46.506

(Izvor: FBHAS, 1991)

“Bez školske spreme” je 1991. godine evidentirano 471.182. lica, dok je taj broj 2013. godine bio 146.078. (lica “bez ikakvog obrazovanja”). U prvim ovim ciframa o “pismenosti i obrazovanju” bi trebale radovati. No, uzme li se u obzir da su između popisa prošle pune 22 godine te da je u tom razdoblju preminuo veliki broj (nepismenih) stanovnika rođenih u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, broj je obrazovanih i visoko obrazovanih, naročito u odnosu na evropski prosjek, nezadovoljavajući.

EMIGRACIJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE

U ratu i dugo vremena poslije njega, izraz “izbjeglice” koristio se u politikama, medijima i u drugim prilikama (i imao je svoju pravnu težinu) za lica koja su napustila Bosnu i Hercegovinu zbog ratnih uvjeta na njenom teritoriju. U posljednje vrijeme, a zbog procesa poratnih migracija stanovništva unutar Bosne i Hercegovine i privremenog ili pak trajnog napuštanja njenoga teritorija, koriste se izrazi “emigracija iz Bosne i Hercegovine”, “iseljenišтво, iseljenici”, ili pak “bosanskohercegovačka dijaspora”.

Bez obzira na činjenicu kako će se imenovati lica koja svojim rođenjem ili porijeklom potiču iz Bosne i Hercegovine, podaci iz više izvora, a u suorganizaciji s Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, koje je u ime države nadležno za iseljenišтво, objavljeni su dostupni podaci o emigraciji porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Migracionom profilu Bosne i Hercegovine za 2016. godinu (MSBiH, 2017). Riječ je o zvaničnim podacima više državnih institucija te agencija za statistiku zemalja prijema emigranata. U odjeljku “Opšte procjene migracionih tokova” navedeno je da, po procjeni, u iseljeništvu živi “oko 2 miliona osoba koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine, što čini 56,64% u odnosu na 3.531.159 njenih stanovnika” (po popisu iz 2013. godine). Prema procjenama Svjetske banke “taj procenat je nešto manji i iznosi 44,5%, što Bosnu i Hercegovinu pozicionira na 16. mjesto u svijetu po stopi emigracije u odnosu na broj stanovnika u zemlji”. U napomeni, razlika u procentima je obrazložena činjenicom da je Svjetska banka uzela u obzir “samo prvu generaciju migranata”. Uporedni podaci Svjetske banke za 2016. godinu govore o tome da je stopa emigracije Bosne i Hercegovine (44,5%) najveća u odnosu na zemlje regije: Srbija 18%, Hrvatska 20,9%, te čak u odnosu na Albaniju 43,6% “koja je godinama bila vodeća zemlja u Evropi po stopi emigracije u odnosu na ukupan broj stanovnika u zemlji” (MSBiH, 2017: 67). U citiranom Monitoringu se manipulira zvaničnim podacima o poslijeratnoj emigraciji iz Bosne i Hercegovine i zemalja regije na koje se ne može pouzdano osloniti iz razloga što statistika govori samo o zvanično objavljenim građanima. Pretpostavka je da je broj emigranata mnogo veći, jer mnogi pri polasku svoj odlazak ničim nisu najavili domicilnoj državi.

U odjeljku Monitoringa o broju emigranata stoji da “u 51 zemlji svijeta boravi 1.727.173. iseljenika rođenih u Bosni i Hercegovini, od čega u zemljama Evropske unije oko 60%, odnosno 1.039.236 osoba”.

U reduciranoj tabeli koja slijedi, od 51 države svijeta prikazan je broj bosanskohercegovačkih emigranata u njih 26, zapravo onima u kojima živi preko 1.000. emigranata rođenih u Bosni i Hercegovini.

Tabela 8: Broj emigranata rođenih u Bosni i Hercegovini

R. br.	Zemlja prijema	Broj	R. br.	Zemlja prijema	Broj
1	Hrvatska	404.871	14	Holandija	25.440
2	Srbija	335.992	15	Danska	18.735
3	Njemačka	199.837	16	Francuska	13.939
4	Austrija	157.844	17	Norveška	13.343
5	SAD	122.190	18	Makedonija	8.713
6	Slovenija	105.313	19	Ujedinjeno Kraljevstvo	8.469
7	Švedska	58.583	20	Turska	3.507
8	Švajcarska	57.542	21	Poljska	3.477
9	Australija	41.449	22	Belgija	3.059
10	Kanada	39.583	23	Republika Češka	2.648
11	Crna Gora	34.259	24	Luksemburg	2.426
12	Albanija	29.077	25	Španija	2.119
13	Italija	27.726	26	Irska	1.838

(Izvor: MSBiH, 2017: 70-71)

Iz prethodne tabele vidljivo je da su najveći broj emigranata iz Bosne i Hercegovine primile njoj susjedne države, Hrvatska i Srbija, ukupno 820.863 osobe, ili 47,52% od ukupnog broja onih koji su napustili bosanskohercegovački teritorij. Kada i u koje vrijeme, ratno ili poratno, nije moguće procijeniti, ne samo kad je riječ o Bosni i Hercegovini susjednim državama nego bilo kojoj drugoj državi svijeta. Izbjeglički status iz rata do 1995. godine prerastao je u mnogim država svijeta u “emigrantski”, za sve one koji su odlučili time i trajno napustiti Bosnu i Hercegovinu.

Zbog neprincipijelne provedbe Dejtonskog sporazuma, njegovog Aneksa br. 7. koji je definirao povratak izbjeglog i raseljenog stanovništva Bosne i Hercegovine na prijeratne adrese, najviše su u demografskom pogledu “profitirale” Srbija i Hrvatska, ali i mnoge demografski “siromašne” zemlje Evropske unije s niskom stopom nataliteta, kojima je trebalo i treba i stanovnika i radne snage. Samo na jednom primjeru, ispravnije: procjeni, moguće je pretpostaviti da je u ukupnom broju emigranata, ratnih i poratnih, iz Bosne i Hercegovine, u mnogim zemljama, najviše onih koji su imali ili još uvijek imaju status izbjeglice. Austrija je “između 1992.–1995. godine prihvatila oko 90.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Po završetku rata, otprilike se jedna trećina vratila u svoju domovinu, dok se oko 60.000 osoba uspješno integriralo na tržište rada i ostalo živjeti u Austriji” (Klause i Liebig, 2011, prema Emirhafizović et al., 2013: 20)

U mnogim zemljama prijema, bosanskohercegovačke izbjeglice su pokazale sposobnost integracije u nova društva, ali i “tržište rada”..., jer je (pri-

mjer Švedska) “skoro jedna četvrtina njih imala univerzitetsko obrazovanje, a gotovo polovina srednju stručnu spremu” (Emirhafizović et al., 2013: 47). Ove činjenice govore prvenstveno o ekonomskim dimenzijama “integracije” bosanskohercegovačkih izbjeglica i emigranata u države prijema. Ostaje otvoreno sociologijsko pitanje u kojoj mjeri integracija u tržište rada ostavlja traga na procese kulturne i svake druge asimilacije ljudi rođenih u Bosni i Hercegovini, a napose njihovih potomaka.

Frapantan je sljedeći podatak. Zbrojimo li broj stanovnika Bosne i Hercegovine po popisu iz 2013. godine (3.531.159) i broj emigranata-iseljenika rođenih u ovoj državi (1.727.173), dobićemo cifru od 5.258.332 čovjeka koji su danas trebali živjeti u Bosni i Hercegovini. Doda li se tome već navedena procjena da s rođenima u inozemstvu dijaspora broji oko 2 miliona, stoji da je Bosna i Hercegovina u 2016. godini mogla imati oko 5,5 miliona stanovnika. Na žalost, zbog političkih i ekonomskih prilika u zemlji, intenzivirano je iseljavanje prevashodno u evropske zemlje mladih i obrazovanih ljudi, onih koji su nezaposleni, ali i onih u najboljim godinama koji imaju posao, zapravo bračnih parova s djecom ili bez njih.

Jedna od važnih znanstvenih kategorija je pojam “društvene moći”, koji podrazumijeva ukupne potencijale jednog društva i države, s kojima ta država i društvo, u skladu s nivoom uspjeha u upravljanju tim kapacitetima, mogu postizati rezultate u svom razvoju. Elementi društvene moći su prirodna bogatstva te države, zatim već proizvedene vrijednosti na njenom teritoriju itd., ali je najznačajnija komponenta svakoga društva ljudski faktor, njegov kvantitet i kvalitet. Svaki prostor u bilo kojoj državi na kojem je bio organiziran život, na kojem je živjela ljudska zajednica, a potom iz različitih razloga “ispražnjen” od njegovih stanovnika, jeste neprocjenjiv gubitak za naciju, za državu. A Bosna i Hercegovina se bilježi kao država s najvišim procentom emigracija u Evropi!

ETNONACIONALNI I PORODIČNI DEMOGRAFSKI GUBICI U BOSNI I HERCEGOVINI

Statistika je najgrublji matematički izraz ljudskih gubitaka jedne države, etnosa u ratu. Osobito joj se ne može pridavati naročita pažnja ako se uzme u obzir političko manipuliranje njome, brojem poginulih, ubijenih, prisilno nestalih, kao što je to činjeno i još uvijek se čini u Bosni i Hercegovini. Niti jedna državna institucija, ali ni entitetske, nemaju svoju statistiku i evidenciju o ljudskim gubicima iz troipogodišnjeg rata vođenog devedesetih godina dva-desetog stoljeća.

Na ovom mjestu biće citirano nekoliko izvora o broju poginulih, ubijenih i prisilno nestalih iz dva razloga. Prvi je da se evidentiraju cifre radi narednih usporedbi u budućem vremenu o stradalima u Bosni i Hercegovini, a drugi da

se barem djelomice očituje spram statističkog apsurd, kojemu se znanstveno valja opirati kad je riječ o žrtvama rata, o ljudskom životu i nasilnoj smrti mnogobrojnih.

Eksperti Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju su statističkom “kombinatorikom”, a na osnovu raspoloživih izvora, sačinili i obznani brojeve žrtava po statusu, spolu i po nacionalnoj strukturi.

Tabela 9: Distribucija žrtava prema civilnom ili vojnom statusu i spolu

Table 5. Distribution of Victims, By Civilian-Military (C-M) Status and Sex

a) Overall Number of 104,732 War Deaths: C-M Status as in Matched Records

Military Status	Sex			Sex	
	Men	Women	Unknown	Total	Percent
Civilian	28,726	7,974	-	36,700	35.0%
Military	67,485	546	-	68,032	65.0%
Total	96,211	8,521	-	104,732	100.0%
Percent	91.9%	8.1%	-	100.0%	

Note: Percentage distribution into civilians and militaries as in the 75,532 war death records matched with the 1991 Census

b) Overall Number of 104,732 War Deaths: C-M Status as in Unique Records in the Database

Military Status	Sex			Sex	
	Men	Women	Unknown	Total	Percent
Civilian	32,251	9,842	13	42,106	40.2%
Military	62,099	526	1	62,626	59.8%
Total	94,350	10,368	14	104,732	100.0%
Percent	90.1%	9.9%	0.0%	100.0%	

Note: Percentage distribution into civilians and militaries as observed among the 89,186 war death records in the BH Integrated Database

(Izvor: Zwierzehowski i Tabeau, 2010: 16)

Iz tabele 9 pod a) i b) vidan je rezultat od 104.732 lica koja su žrtve rata, poginuli vojnici i ubijeni civili. Od tog broja, 62.626 su vojnici, 42.106 su civilne žrtve rata, i to 10.368 žena (9,9%), od kojih je 526 njih žrtava u statusu vojnika.

Tabela 10: Distribucija žrtava prema civilnom ili vojnom statusu, spolu i etnicitetu

Table 6. Distribution of Victims, By Civilian-Military Status, Sex and Ethnicity

a. Overall Number of 104,732 Victims

Military Status	Sex	Muslims	Serbs	Croats	Others	Total
Civilians	Men	19,715	6,299	1,230	1,482	28,726
Civilians	Women	5,894	1,181	445	453	7,974
Militaries	Men	42,162	15,225	7,084	3,014	67,485
Militaries	Women	330	73	98	44	546
Total	Total	68,101	22,779	8,858	4,995	104,732

Note: Percentage distribution into civilians and militaries as in the 75,532 war death records matched with the 1991 Census

(Izvor: Zwierzehowski i Tabeau, 2010: 17)

Konačna cifra stradalih u Bosni i Hercegovini, prema izvještaju eksperata-demografa Haškog tribunala, po nacionalnoj strukturi je:

- 68.101 Musliman (Bošnjak), od toga 42.162 vojnika-muškarca, a 330 žena-vojnika (ukupno 42.492 vojnika), odnosno 19.715 civila-muškaraca i 5.894 civila-žena (ukupno 25.609 civila);
- 22.779 Srba, od toga 15.225 vojnika-muškaraca, a 73 žena-vojnika (ukupno 15.298 vojnika), odnosno 6.299 civila-muškaraca i 1.181 civil-žena (ukupno 7.480 civila);
- 8.858 Hrvata, od toga 7.084 vojnika-muškarca, a 98 vojnika-žena (ukupno 7.182 vojnika), odnosno 1.230 civila-muškaraca, a 445 civila-žena (ukupno 1.675 civila);
- 4.993 ostalih, od čega 3.058 vojnika, a 1.935 civila (uočili smo i pogrešku u zbrajanju – razlika 2 lica).

Zašto je mučno i tegobno sa znanstvenog stajališta koristiti različite statističke izvore, pokazuje naša tabela 11, koja je rezultat prikupljanja podataka jedne od “nevladinih” organizacija?

Tabela 11: Broj poginulih, ubijenih i nestalih

Status	Nacionalnost				
	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Ostali	Ukupno
Civili	33.070	4.075	2.163	478	39.796
Vojnici	30.966	20.830	5.625	----	57.421
Ukupno	64.036	24.905	7.788	478	97.207

(Izvor: IDC)

Iako se u izvoru citirana organizacija ograđuje i svoje rezultate proglašava “nedovršenim istraživanjem”, nedopustivo je da su vidljive tako značajne razlike u statistikama iz naše tabele 11 i onih koje su preuzete iz demografsko-statističkih istraživanja Međunarodnog tribunala. Broj poginulih Bošnjaka-vojnika u ova dva statistička istraživanja razlikuje se u blizu 12.000. ljudi, što može biti i jeste predmetom političkih, ali i pravnih manipulacija. Dodamo li tome i istraživanja koja su provedena u Banjaluci o “stradanju Srba”, gdje je navedena cifra od 26.717 lica (www.frontal.ba, 23. 12. 2017. godine), ne predstoji ništa drugo negoli zaključiti da niti jednoj statističkoj verziji o broju žrtava u ratu na prostoru Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995, po bilo kojoj razdiobi, vojnici-civili, odnosno po nacionalnoj strukturi, bez obzira ko ju je obznanio, nema razloga pridavati punu pažnju. Osim što valja naglasiti da je svako od ovih “istraživanja” već bilo i jeste predmetom nacionalno-političkih manipulacija žrtvama, a da ne budemo sigurni ni u pravne zloupotrebe “sta-

tističkih nalaza” na domaćim i Međunarodnim sudovima, osobito iz razloga što su u pitanju “ljudske glave”, koje je rodila mati, bez obzira na njen nacionalni, vjerski ili bilo koji identitet.

PRISILNO NESTALA LICA

Jedna od posljedica svakoga rata jesu “nestale osobe”, civili ili vojnici. No, rijetki su slučajevi da o “nestanku” jednoga lica nema nikakvih saznanja, niti o mjestu nestanka, radi njegovog traženja u ratu ili u poratnom periodu. Od političkih i vojnih strategija na ratujućem prostoru zavisio je i zavisio broj nestalih u toku rata, iz razloga što su osobe za kojima tragaju porodice najčešće “prisilno nestala lica”, za čiji “nestanak” je odgovorna jedna od ratujućih strana, zbog nepoštovanja (kršenja) međunarodnih konvencija i protokola o zaštiti žrtava rata, civilnih i vojnih i prikrivanja zločina nad žrtvama rata.

U Bosni i Hercegovini je, pod monitoringom međunarodnih organizacija, 2005. godine formiran Institut za nestale osobe, koji se bavi istraživanjima prisilno nestalih lica, mjestima nestanka, iskopavanjima i njihovom identifikacijom. Taj proces dugo traje i trajće, upravo iz razloga što su na različite načine prikrivani zločini, premještane masovne grobnice u ratu i poslije njega, uz političku i pojedinačnu šutnju o zločinima, radi prikrivanja zločina i skrivanja institucija i pojedinaca od pravne odgovornosti pred domaćim i međunarodnim sudovima.

Obraćali smo se Institutu za nestale osobe Bosne i Hercegovine da nam dostavi podatke o nestalima, o lokacijama masovnih grobnica, o broju pronađenih posmrtnih ostataka, o broju onih za kojima se još uvijek traga, ali u razumnom vremenu nismo dobili zvaničan odgovor.

Iz tog razloga ćemo koristiti podatke Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP) sa sjedištem u Bosni i Hercegovini, one koji su javno publicirani 2014. godine (Sarkin et al., 2014).

Tabela 12: Broj nestalih osoba po regijama

Regija / događaj	Broj prijavljenih nestalih osoba	Broj identifikovanih	Broj neidentifikovanih
Srebrenica, Žepa 1995.	7.833	6.924	909
Donje Podrinje	4.124	2.508	1.616
Posavina	1.484	936	548
Krajina	6.817	4.988	1.829
Gornje Podrinje	3.783	2.109	1.674
Ozren 1995.	350	229	121
Sjeveroistočna Bosna	556	360	196

Središnja Bosna	2.325	1.553	772
Sarajevo	2.299	1.599	700
Hercegovina	1.705	1.212	493
Zapadna Bosna	654	511	143
Nepoznato	222	55	167
Konačni zbir	32.152	22.984	9.168

(Izvor: Sarkin et al., 2014)

Međunarodna komisija za nestale osobe, ali ni Institut za nestala lica Bosne i Hercegovine, ne vode statistiku prisilno nestalih lica po nacionalnoj strukturi, ali je po njihovim regionalnim nalazima vidno da je najveći broj masovnih grobnica i nestalih lica s prostora koji su bili pod vlašću srpskih političkih i vojno-policijskih snaga.

U prikazu broja nestalih po opštinama, pored Srebrenice (i Žepe – 7.833 lica), najveći broj nestalih je u Prijedoru (3.113), Zvorniku (1.790), Foči (1.566), Sarajevu s obje strane linije fronta (1.387), Višegradu (1.028)... Ovo su samo četverocifrene brojke nestalih na jednom opštinskom prostoru. Surove statistike pokazuju da je više od jedne trećine poginulih i ubijenih u Bosni i Hercegovini “proglašeno nestalim osobama”, a da se još uvijek, dvadeset dvije godine poslije rata, traga za oko 9.000 njih. Četverocifreni brojevi prisilno nestalih lica u pojedinim opštinama (Srebrenica, Prijedor, Zvornik, Foča, Višegrad...) zorno govore o planiranom “etničkom čišćenju” i genocidu nad Bošnjacima u tim opštinama i regijama Bosne i Hercegovine, u kojima je, računajući samo prisilno nestale (ne i poginule i ubijene), ovaj narod desetkovan od strane srpske vojno-političke oligarhije.

Istraživač ostaje bez riječi, posebno nakon što predoči minule memorije iz Drugog svjetskog rata i stradanja bošnjačkog (muslimanskog) stanovništva u zločinima četnika koje su u tom ratu načinili nad ovim narodom u Istočnoj Bosni (napose u Foči i Višegradu). Koliko je porodica u razdoblju manjem od 50 godina u ovim opštinama, u zločinima činjenim u ime srpske nacističke ideologije, dva puta ostajalo bez svojih najbližih, ali ne vojnika, nego civila, žena, djece, staraca...?

Ostaju vječita pitanja na koja bilo koji pokušaj znanstvenog istraživanja ne može dati značajne i relevantne odgovore: otkuda toliko zločinačkog duha i svijesti?; kroz koje patnje su prošle prije smrti prisilno nestale osobe?; kroz koje patnje prolaze i danas porodice i krvni srodnici prisilno nestalih?

Svako prikrivanje zločina, mjesta masovnih grobnica, jeste iznova zločin. Različita udruženja i nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini pokušavaju organizirano pomoći proces pronalaženja i identifikacije prisilno nestalih, uz

opasku da su često ispolitizirani i zloupotrijebljeni u nacionalističkim političkim nadmetanjima.

Prethodna pitanja se ne odnose samo na ratove devedesetih godina dvadesetoga vijeka vođene na prostoru bivše SFR Jugoslavije. I danas pojedine porodice tragaju za saznanjima o grobovima i uvjetima pod kojima su ubijeni ili nestali njihovi preci iz svih ratova vođenih na južnoslavenskim teritorijima u Prvim i drugom balkanskom ratu, zatim Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zle li sudbine ovih prostora računajući samo u posljednjih sto godina! Porodice tragaju za posmrtnim ostacima svojih najbližih, a politike na prostoru bivše Jugoslavije i nacionalne oligarhije u zavadama manipuliraju žrtvama stradalnika na različitim stratištima, od Jasenovca, Blajburga... Preostaje pitanje: je li ili nije još uvijek došlo vrijeme i jesu li na pomolu političke i narodnosne svijesti o stradanjima u prethodnim ratovima, kao historijski nauk za boljitak u miru?

BORCI I NJIHOVE PORODICE, ŽRTVE SVAKOGA RATA

Mnogi snimci, videozapisi i svjedočenja iz različitih ratova upečatljivo govore o nedaćama koje su u poratnom periodu podnosili vojnici-borci iz prethodnih ratova bilo koje zaraćene strane i bez obzira na to kako je rat završen. Možda najbolja umjetnička djela u svijetu u oblasti filma, slikarstva, spisateljstva i u drugim umjetničkim izražajima jesu ona čija je tematika stradanje vojnika – običnih boraca u različitim ratovima i poratne sudbine njih i njihovih najbližih srodnika.

Posebna istraživanja nikada nisu provedena o tome koja je sudbina boraca iz Prvog svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji i njihovih porodica u poraću, pripadnika Srpske vojske koja je prošla golgotu iseljavanja preko Albanije, stradanja na Krfu, u probou na Solunskom frontu, s jedne strane, a s druge svih onih koji su s južnoslavenskih prostora mobilizirani u Austrougarsku vojsku i upućeni na frontove u Galiciju, na front prema Italiji... Mnogima od njih ne znaju se ni grobna mjesta, a preživjeli, ranjavani i invalidi su često prosili da bi održavali svoj život u poraću. Koja je sudbina porodica, djece, udovica, majki, koji su izgubili očeve, sinove, u sastavu antihitlerovske koalicije na teritoriji Sovjetskog saveza, u Normandiji, u Africi... Koliko je samo pripadnika njemačkih vojnika poginulo, ranjavano ili ostalo u zarobljeništvu, u radnim logorima, a da nikada više nisu vidjeli svoje porodice, u ratu za nacističku ideologiju?

Sve su to demografski gubici ljudi u najboljim godinama, gubici prvenstveno za njihove porodice, tek potom za državu i naciju. Na prostoru bivše SFR Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu ginuli su borci za njeno oslobođenje, ali i u građanskom ratu koji je uporedo trajao. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je pobjednica u tom ratu. Poratna politika je na različite načine dezavu-

isala porodice vojnika, pripadnika svih poraženih snaga, poginulih, ubijenih ili preživjelih. Mnogi pripadnici partizanskih snaga su u SFR Jugoslaviji ostvarili pobjedničke privilegije, ali su često obični borci-partizani bili zadovoljni ako im je osigurano makar radno mjesto da prehrane porodicu.

Ponovno, ne poštujući u značajnoj mjeri statistička nedovršena istraživanja o brojevima poginulih, ubijenih i prisilno nestalih na prostoru Bosne i Hercegovine u ratu do 1995. godine, njih preko 104.000 ukupno, od toga preko 65.000 vojnika, jeste nenadoknativ gubitak za svaku porodicu, jer se sve ove cifre multipliciraju, imajući u vidu da su to nečiji sinovi, očeви, muževi, majke, sestre... Koliko je samo ostalo siročadi, bez oba ili jednoga roditelja, nacionalne oligarhije u Bosni i Hercegovini nikada nisu ustanovile, bez obzira na nacionalni identitet. Uzmimo li se u obzir ranjeni, invalidi, ratna tragedija je nesamjerljiva.

Poratno stradanje vojnika iz rata u Bosni i Hercegovini nastavljeno je kroz zločinačke prevare preko certifikata i vaučera kojima je dijelom "plaćeno" učešće u ratu borcima u svim formacijama, a oni u bezočnoj privatizaciji državnog, "društvenog" općeg dobra obezvrijeđeni i upotrijebljeni za tajkunsku privatizaciju i uništavanje preduzeća koja su imala šanse za rad i proizvodnju u kojoj bi se borci zaposlili i od svoga rada osigurali uvjete života svojim porodicama.

Mnogi vojnici, sad već stariji ili sredovječni ljudi, iz svih ratujućih formacija preživljavaju od minimalne "pomoći" entitetskih i kantonalnih budžeta, a veći broj njih jesu žrtve privatnih firmi u kojima rade za nadnicu, možda najnižu u Evropi. Na drugoj strani, nacionalne političke elite i njima bliski "partneri" dovode do klasnog raslojavanja zbog kojeg između ostalog dolazi i do novog iseljavanja najpotentnije radne snage iz Bosne i Hercegovine. Mnogi vojnici iz rata su u ovom vremenu već penzioneri i žive uglavnom od minimalnih penzija, nedostatnih i njima samima. Nikada nećemo znati koliko porodica vojnika iz bosanskohercegovačkog rata do danas preživljava od pomoći svojih srodnika iz inozemstva koji su tamo otišli u vrijeme rata ili pak poslije njega.

Ona narodna "rat je nekom brat, a nekom rat i poslije rata" historijski se odnosi na ratno i poratno stradanje običnih vojnika i njihovih porodica, bez obzira na ciljeve ratujućih strana i uvjete pod kojima je rat završen.

REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

Dovoljno je vremena proteklo od 1991. godine i posljednjeg popisa stanovništva da se surovim statističkim podacima samo djelomično prikažu demografske posljedice zgusnutih historijskih događanja na prostoru bivše SFR Jugoslavije.

Tabela 13: Uporedni statistički pokazatelji o broju stanovnika na prostoru bivše SFRJ (1991–2011–2013)

Država (Republika)	1991. godina	2011. godina	Razlika
Slovenija	1.962.606	2.050.189	+ 87.583
Hrvatska	4.760.344	4.284.889	– 475.455
Bosna i Hercegovina	4.364.574	(2013) 3.531.159	– 833.415
Crna Gora	615.267	620.029	+ 4.762
Makedonija	2.033.264	(2002) 2.022.547	– 10.717
Srbija (uža)	5.824.211	5.570.082	– 254.129
Kosovo	1.954.747	1.739.325	– 215.422
Vojvodina	2.012.517	1.995.679	– 16.838

Prvi popis stanovništva je (osim Makedonije i Bosne i Hercegovine) načinjen u svim državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije nakon 20 godina (1991–2011). U tom vremenu, svi elementi te države su, osim Slovenije i Crne Gore (tabela 13), zabilježili pad broja stanovnika. Sasvim razumljivo, a nakon ratnih događanja, najveći pad broja stanovnika statistika je prikazala u Bosni i Hercegovini (– 833.415). Bez obzira na šestocifreni broj stanovnika Srbije i Hrvatske i onih koji su rođeni u Bosni i Hercegovini, a u toku devedesetih godina dvadesetog stoljeća ili poslije svoj boravak prijavili su u ove dvije države (tabela 8), u objema je statistika evidentirala značajan pad broja stanovnika po popisima iz 2011. godine.

Tabela 14: Demografske razlike po popisima na prostoru bivše SFR Jugoslavije (1991–2011–2013)

1981. godina	1991. godina	Razlika (1981 – 1991)	2011. godina	Razlika (1991 – 2011)
22.424.711	23.528.230	+ 1.103.519	21.814.399	– 1.713.831

Izvršimo li komparaciju statističkih podataka iz tri popisa stanovništva koja su provedena u vremenu od 40 godina na istom prostoru, teritoriju koji je zahvatala bivša SFR Jugoslavija, ustanovićemo (tabela 14) da je ta Jugoslavija za 10 godina, od 1981. do 1991. imala povećanje broja stanovnika za 1.103.519. To povećanje broja stanovnika nije rezultat useljavanja stanovnika s teritorija drugih država, nego je njen prirodni priraštaj, kao razlika između broja njenih umrlih i živorođenih državljana. Za 20 narednih godina, od 1991. do 2011. (približno, zbog popisa koji nisu provedeni u istoj godini), na istovjetnom teritoriju, ali u novoj političkoj podjeli, prostor bivše Jugoslavije bilježi 1.713.831 žitelja manje.

Šta su razlozi gotovo desetoprocenatnog smanjenja broja stanovnika na južnoslavenskom prostoru?

Uzroci su višeznačni, dijelom je o njima već bilo riječi, ali je, čini se, neophodno potencirati sljedeće. U relativno kratkom historijskom periodu, uporedo su se događali i događaju se politički i društveni procesi:

- rasulo jugoslavenske države kroz oružane sukobe i ratove;
- nepoštovanje odluka antifašističkih vijeća po republikama iz Drugog svjetskog rata;
- iseljavanje velikog broja pojedinaca i porodica diljem svijeta s oružanim konfliktima zahvaćenih teritorija, ali i onih na kojima se nisu vodili;
- u kratkom vremenu promjena političkih i ekonomskih sistema u novim državama;
- nepravedna preraspodjela i privatizacija ranijeg “društvenog”, državnog vlasništva općih dobara;
- siromaštvo velikog broja porodica i pojedinaca, koje su proizveli prethodno naznačeni procesi;
- pad nataliteta kao posljedica siromaštva, ali i novih političkih i ekonomskih odnosa;
- zasićenost stanovništva nacionalizmima, političkom i ekonomskom nestabilnošću svake od južnoslavenskih država;
- strah od novih oružanih konflikata;

Rat u Bosni i Hercegovini devedesetih godina dvadesetoga stoljeća bio je rat regionalnog karaktera, u globalnom kontekstu. Srbija, Gornja Hrvatska i Hrvatska su na različite načine učestvovala u uvjetima za početak, vođenje i završetak rata, potpisavši Dejtonski sporazum, prvenstveno kao države saučesnice u ratnim događanjima. Zbog “visokih” nacionalnih interesa, politike triju Bosni i Hercegovini susjednih država ni do danas nisu uspostavile statistiku svojih građana koji su učestvovali u ratu u ovoj državi, o poginulima, niti ranjenim, ili ratnim invalidima koji su na “teretu” ovim triju državama ili njihovim porodicama. Doda li se tome rat u Hrvatskoj, koji je započeo polovinom 1991. godine, samo formalno završen na samom njenom kraju, a nastavljen 1995. godine vojnim operacijama hrvatske vojske napadom na samoproglašene “krajine”, i gotovo pa trajno napuštanje i progon srpskog stanovništva s viševjekovnih ognjišta iz Hrvatske, posljedice ovih regionalnih ratova po porodice iz svih nacionalnih korpusa su nesagledive.

Ne može biti amnestirana niti jedna politika s prostora bivše Jugoslavije za njeno rasulo, ali za njeno rastakanje na države – bivše republike uz upotrebu sile neizrecivu odgovornost snosi srpska oligarhija. U pokušaju ostvarivanja “srpskih političkih ciljeva”, oružanim putem, uz zloupotrebu Jugoslovenske narodne armije, stradale su Hrvatska i Bosna i Hercegovina, uzimajući prven-

stveno ljudske gubitke, narodnosno Bošnjaci i Hrvati, ali je, prvenstvenom krivnjom srpske oligarhije (Beograd, Knin, Pale), stradao i srpski narod u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, do te mjere da je ovaj nacionalni korpus izgubio ili u većini napustio viševjekovna ognjišta na trećini Hrvatske, na 51% Bosne i Hercegovine (entitet Federacija) i na velikom dijelu Kosova. To su teritorije koje čine jednu, po površini *prosječnu balkansku državu*. To u porodičnom pogledu znači da se stotine hiljada srpskih porodica pomjerilo sa svojih viševjekovnih ognjišta i razasulo po manjem bosanskohercegovačkom entitetu, po Srbiji i diljem svijeta. Moguće je samo postaviti upit i nikada na njega ne dobiti odgovor: koja je sudbina stotina hiljada porodica svih nacionalnih korpusa koje su u ratovima i zbog ratova na prostoru bivše Jugoslavije napustile svoj dotadašnji životni ambijent?

Globalni kontekst rata u Bosni i Hercegovini očituje se različitim načinima angažiranja međunarodnih politika u njegov tok kroz “knjigu” rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija koje se tiču tog rata, kroz niz mirovnih inicijativa i “mirovnih” međunarodnih planova, kroz učešće vojnih međunarodnih snaga u humanitarnim operacijama u Bosni i Hercegovini, kroz prijem ranjenika na liječenje i izbjeglica u oko 100 zemalja svijeta. Stotine hiljada cijelih ili razdvojenih porodica iz Bosne i Hercegovine našle su utočište u zemljama, naročito evropskim, iz kojih se mnoge ni do danas nisu vratile na svoja prijeratna prebivališta.

Scene izbjegličkih kampova, izbjegličkih kolona ljudi, porodica koje su napuštale sirijsko i iračko ratište u drugom desetljeću dvadeset prvog vijeka, pogotovo na svom putu prema Evropskoj uniji preko Balkana, podsjetile su balkansku, južnoslavensku javnost na ratove devedesetih godina dvadesetog stoljeća na ovom prostoru, a dobroano uzdrmale političku scenu Evropske unije i drugih zemalja diljem svijeta. Ponovno je porodica naroda Sirije i Iraka bila žrtvom politika oligarhija ovih država, ali i svjetskih politika koje su saučestvovala i saučestvuju u kreiranju tih ratnih sukoba na ovim prostorima.

ZAKLJUČCI

Tri nacionalne političke filozofije i politike u Bosni i Hercegovini su formirane devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Etablirale se u toku rata (1992–1995), srpska (iz Beograda) i hrvatska (iz Zagreba) politički i vojno dobroano podržane, nastavile su svoje djelovanje i poslije rata u borbi za suverenitete svoja tri etnosa u nacionalnom, ali i u teritorijalnom pogledu.

U nadmetanjima triju nacionalnih političkih filozofija za nacionalne suverenitete, bošnjačka je dijelom zanemarila odluke triju zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, dok srpska u cijelosti ignorira dugogodišnju historiju ove države, a hrvatska, homogeni-

zirajući svoj etnos, “zaboravlja” značenje Antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine za samobitnost ove države. “Zaboravljaju” se ili u cjelini ignoriraju odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, iako su one dijelom temelj za uspješno funkcioniranje savremene Bosne i Hercegovine i preteča su razvoju demokratskih procesa i zaštiti ljudskih prava u drugoj polovini dvadesetog stoljeća na svjetskoj razini.

U cilju “nacionalnog” suvereniteta, ignoriraju se presude domaćih i Međunarodnog suda za zločin genocida, veličaju presuđeni za ratne zločine i genocid, prikrivaju od porodica i organa države podaci o prisilno nestalima.

Rat nije u nadležnosti porodice, on je djelatnost kojom upravlja politička i vojna struktura jedne zajednice, nacije, države. Porodica o njemu ne odlučuje, samo učestvuje, i to direktno ili indirektno. Svaka porodica u ratu, u odnosu na uvjete rata, modificira svoje funkcije: ekonomsku, odgojnu, zaštitnu... Devastirani su u ratu uvjeti za funkcioniranje mnogih bosanskohercegovačkih porodica u odnosu na prijeratno stanje. Ljudske gubitke određenog etnosa, u vizuri politike i oligarhije koja rat vodi u ime etnosa, etnos kao virtualna kategorija “ne osjeća”, on je samo statistička činjenica kojom oligarhija manipulira u ime “pobjede”. Porodice, zapravo srodničke grupe, oni su elementi društva i etničke skupine koji direktno podnose rat, svoje gubitke članova i materijalnih dobara u privatnoj svojini.

Jedna od važnih znanstvenih kategorija je pojam “društvene moći”, koji podrazumijeva ukupne potencijale jednog društva i države, uz koje ta država i društvo, u skladu s nivoom uspjeha u upravljanju tim kapacitetima, mogu postizati rezultate u svom razvoju. Elementi društvene moći su prirodna bogatstva te države, zatim već proizvedene vrijednosti na njenom teritoriju, ali je najznačajnija komponenta svakoga društva ljudski faktor, njegov kvantitet i kvalitet. Svaki prostor u bilo kojoj državi na kojemu je bio organiziran život, na kojemu je živjela ljudska zajednica, a potom je iz različitih razloga “ispražnjen” od svojih stanovnika, jeste neprocjenjiv gubitak za naciju, za državu. A Bosna i Hercegovina se bilježi državom s najvišim procentom emigracije u Evropi!

U cijelom poslijeratnom vremenu, do danas, nadmetanja triju nacionalnih oligarhija (svakodnevno proizvođenje konflikata) u Bosni i Hercegovini, uz učešće politika iz Beograda i Zagreba i nedovoljan angažman međunarodnih politika (obaveznih po Dejtonskom sporazumu) na političkoj ravni, a bez strategije o ekonomskom razvoju države, u pitanje dovode ekonomsko i svako drugo funkcioniranje velikog broja bosanskohercegovačkih porodica, bez obzira na nacionalni identitet. Bezočna privatizacija “društvene” imovine, nezaposlenost, siromaštvo i kontinuiran strah od eventualnog novog oružanog

konflikta, dovode do značajnog broja iseljavanja pojedinaca i cijelih porodica iz Bosne i Hercegovine, prvenstveno u razvijene evropske zemlje, ali i dalje.

LITERATURA I IZVORI

KNJIGE

- Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Dirkem, E., *Solidarnost grupa zanimanja, Teorije o društvu*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969.
- Emirhafizović, M. et al., *Migracije iz Bosne i Hercegovine*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu – Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2013.
- Engels, F., *Porijeklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1950.
- Erlich, S. V., *Porodica u transformaciji*, Naprijed, Zagreb, 1964.
- Erlich, S. V., *U društvu s čovjekom*, SNL, Zagreb, 1978.
- Haralambos, M., *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1989.
- Fiamengo, A., *Saint-Simon i Auguste Conte*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1982a.
- Fiamengo, A., *Osnove opće sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1982b.
- Malinovski, B., *Magija, nauka i religija*, Prosvjeta, Beograd, 1971.
- Pašalić-Kreso, A., *Koordinate obiteljskog odgoja*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
- Pulišić, S., *Osnovi sociologije*, NN, Zagreb, 1973.
- Petrić, N., *Planiranje porodice i njeni društveno-politički aspekti*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1979.
- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Veber, M., *Privreda i društvo*, Prosvjeta, Beograd, 1976.

SLUŽBENA STATISTIKA I IZVJEŠTAJI

- MSBiH, *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2016. godinu*, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017.
- Statistički bilten 234. Državnog zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, decembar 1993. godine.

ONLINE PUBLIKACIJE

- BHAS, *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, Rezultati popisa*, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2013. Dostupno na: <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>.
- Zwierzehowski, J. i E. Tabeau, *The 1992–95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-based multiple system estimation of Casualties undercount*, Berlin, 1–2 February, 2010. Dostupno na: <http://www.icty.org> (pristupljeno: 20. 12. 2018).

IDC, *Broj poginulih, ubijenih i nestalih*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo. Dostupno na: http://www.idc.org.ba/index.php?option=com_content&view=section&id=35&Itemid=126&lang=bs (pristupljeno: 20. 12. 2018).

Sarkin, J., L. Nettelfield, M. Mathews i R. Kosalka *Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: pregled stanja*, Međunarodna Komisija za nestale osobe – ICMP, Sarajevo, 2014. Dostupno na: https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2014/12/StocktakingReport_BOS_V2_web.pdf (pristupljeno: 18. 12. 2018).

Family and War

A Socio-Demographic Discourse

ABSTRACT

The family represents the key structure for the organization and grouping of the people, which regardless its conceptual definition remains main reproductive unit of a society, nation and state. Under war circumstances, each family transforms its functions and adapts them to the hardships posed by war. As a key societal unit family manifestly suffers in war through death, wounding, and disabilities of their members as well as through material and other losses, including forced displacement.

Families in Bosnia and Herzegovina have endured specific hardships during the 1992 – 1995 war, that have left longterm consequences on them, which are still present, even more then 20 years after the war.

War-conditioned demographic losses in families among all three largest ethnic groups in Bosnia as well as post-war statistically significant migration towards the West left deep marks on demographic state of families and society in Bosnia and Hercegovina.

Key words: family, war, war victims, refugees, displaced persons, forced missing persons, migration, demographic